

תקציר |

המאמר עוסק בהיסטוריה של חיל הספר, כוח ביטחוני שהוקם ב־1949 לשמירה על הגבולות ולמאבק בהסתננויות לאחר מלחמת העצמאות. הוא בוחן את המחלוקת הבסיסית בין צה"ל למשטרה בשאלת האחריות על שמירת הגבולות בעיתות שלום ומנתח את הקשיים שהובילו לפירוק החיל ב־1951.

חיל הספר קם כגוף ז'נדרמריה צבאית למחצה, והוכפף תחילה לצה"ל. עם זאת, החיל סבל מקשיים רבים ובהם מחסור בכוח אדם מיומן, איכות ירודה של מתגייסים ומשאבים מוגבלים. קשיים אלה, נוסף ליחס צונן מהמטה הכללי לצה"ל, לי שראה בו נטע זר, הביאו לכישלונו. ואכן, במאי 1950 הועבר חיל הספר למשטרת ישראל, אך גם שם לא הצליח לממש את יעדיו המרכזיים, והוא חדל להתקיים בינואר 1951. כשנתיים לאחר פירוק החיל הוקם משמר הגבול, שנועד לספק פתרון יציב יותר לבעיות הביטחון בגבולות.

המחבר מתחקה אחר תהליך קבלת ההחלטות בצה"ל ובמשטרה, וטוען כי כישלון חיל הספר נבע משילוב של תכנון לקוי, הקצאת משאבים חלקית והעדפת צה"ל להתמקד בהכנות למלחמה עתידית במקום במציאת פתרונות לבעיות הביטחון השוטף.

תולדות חיל הספר: ראשיתה של המחלוקת בין צה"ל למשטרת ישראל בשאלת שמירת הגבולות בתום מלחמת העצמאות

יוסף אוהיון¹

הקדמה

ב־6 באוקטובר 1949, חודשים ספורים לאחר סיום מלחמת העצמאות, הוקם חיל הספר, ולמפקדו מונה האלוף דוד שאלתיאל. הכוח הוקם כצורך מבצעי דחוף כדי לתת מענה לבעיות הביטחון השוטף הקשות והחרירות שהתפתחו בגבולותיה של המדינה שזה עתה קמה. עיקרן התאפיינו בהסתננות של פליטים ערבים ושל כנופיות חמושות אל תחומי ישראל ממדינות ערב השכנות לה. במהלך כל התקופה שבה נערכו דיונים במשרד הביטחון והמטה הכללי בהקמתו של חיל הספר ובכל תקופת קיומו התגלע ויכוח עקרוני בין צה"ל למשטרה לאיזה משני הגופים הוא צריך להשתייך. ויכוח זה היה למעשה חלק ממחלוקת עקרונית ועמוקה יותר – על מי צריכה להיות מופקדת האחריות הרשמית לשמירת הגבולות בעיתות שלום – על צה"ל או על המשטרה?

1 ד"ר יוסף אוהיון הוא חוקר עצמאי, העוסק במחקר היסטורי ובכתיבת מאמרים הנוגעים לכוחות השיטור, בדגש על כוחות השיטור הצבאיים למחצה שהוקמו בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל.

מאמר זה מבוסס על עבודת מוסמך שכתבתי בהנחייתו המסורה של ד"ר גד קרויזר. יוסף אוהיון, **חיל הספר – פרק עלום בתולדות הביטחון השוטף של מדינת ישראל 1949–1951**, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן, 2015.

במאי 1950, כשמונה חודשים בלבד לאחר שהוקם חיל הספר בצה"ל, הוא הועבר למשטרה בהרכב של שני גדודים בהוראתו הישירה של ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון. חיל הספר בפיקוד המשטרה הופקד על שמירת הגבול עם ירדן בשלושה אזורים עיקריים – השרון סמוך לערים הערביות טול כרם וקלקיליה, בקעת בית שאן וואדי עארה. חיל הספר לא האריך ימים ופורק ב-25 בינואר 1951. מטרתו של מאמר זה להציג את עיקרי המחלוקת בין צה"ל למשטרת ישראל בשאלה על מי מוטלת האחריות לשמירת הגבולות. כאמור, חיל הספר הוקם למטרה זו, ועד עתה לא זכה להתייחסות מעמיקה במחקר. המאמר מורכב משני חלקים. בחלקו הראשון אציג את הרקע ואת הנסיבות שהובילו את הדרג המדיני ואת הדרג הצבאי להקים את חיל הספר ואבחן את השלבים העיקריים בתהליך התפתחותו וארגונו. חלקו השני של המאמר יוקדש לתיאור המשימות שבהן עסק חיל הספר ולניתוח הגורמים שהובילו בסופו של דבר לפירוקו. בכתיבת המאמר נעזרתי במקורות ראשוניים השמורים בארכיון צה"ל ומשרד הביטחון ובארכיון המדינה וכן בעיתונות התקופה. כמו כן הסתייעתי ביומנו האישי של גיורא שנאן ששימש מפקד גדוד בחיל הספר שהועמד לרשותי על ידי בנו חגי שנאן, וכן עשיתי שימוש במחקרים ובספרי עיון הנוגעים לתקופת דיונונו.

בין ביטחון יסודי לביטחון שוטף – אתגרי צה"ל בתום מלחמת העצמאות

מדינת ישראל קמה בסערת מלחמת העצמאות שהגיעה לסיומה באביב 1949, לאחר הסכמי שביתת הנשק שהיא חתמה עם מדינות ערב – מצרים, סוריה, ירדן ולבנון.² מתאר הגבולות שהותווה בהסכמים הללו היה סבוך ומורכב. אורכם של קווי שביתת הנשק עם ארבע מדינות ערב השכנות לה הגיע כמעט לאלף ק"מ. למעשה, המלחמה שינתה את הגבולות שהוצעו בתוכנית החלוקה של האו"ם והרחיבה את תחומי שליטתה הטריטוריאליים של ישראל. על פי התוכנית, למדינה היהודית הוקצו חמישים וחמישה אחוזים משטחה של ישראל, ובסיומה של המלחמה היא השתרעה על שבעים ושמונה אחוזים.³ זו הותירה את ישראל במשבר כלכלי עמוק. מימון הוצאות

² על הסכמי שביתת הנשק ראו בהרחבה: גדעון ביגר, "קווי שביתת הנשק של מדינת ישראל", **עלי זית וחרב**, כרך י"ח, 2018, עמ' 129–158.

³ שמעון גולן ושאלו שי, "אתגרי ההסתננות והמענה להם בשנים 1949–1956", בתוך: חגי גולן ושאלו שי (עורכים), **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, תל אביב: מערכות, 2006, עמ' 177 (להלן: גולן ושי, "אתגרי ההסתננות").

המלחמה הוביל לנטל כלכלי כבד על משק המדינה ויצר גירעון במאזן התשלומים. הוצאות המלחמה הרבות וקליטת העולים השפיעו על המדינה, ולכן היא נדרשה למצוא פתרונות דחופים בתחום השיכון, החינוך, התעסוקה והבריאות, שלא היו כמעט בנמצא בידיה.⁴ יתר על כן, בתום המלחמה החלה העלייה הגדולה. בתקופה שבין הקמתה של המדינה במאי 1948 ועד שלהי 1951 הגיעו רבבות עולים חדשים לישראל, אך מוסדות המדינה התקשו לספק להם שירותים בסיסיים, כגון מקומות תעסוקה, בתי מגורים, חינוך ושירותי בריאות.⁵

צה"ל הוקם במאי 1948, ממש בעיצומה של המלחמה, ובסיומה הוא נדרש להתארגן מחדש לאחר שרוב יחידותיו התפרקו ולאחר שמרבית כוחותיו שוחררו לבתיהם.⁶ בשנים הראשונות שלאחר המלחמה רוב המתגייסים לשורותיו של צה"ל היו עולים חדשים, ואלה השפיעו על עיצובו של צה"ל ועל כושרו המבצעי, וכפי שניווכח, גם על חיל הספר.⁷ בתום המלחמה לפני צה"ל ניצבו שני אתגרים עיקריים. האחד, תחום הביטחון היסודי, והאחר, תחום הביטחון השוטף. לעניין הביטחון היסודי – צה"ל ראה את עיקר ייעודו בסיומה של המלחמה בהיערכות ל'סיבוב שני' – כלומר, מתקפה צבאית מצד מדינה ערבית על ישראל אשר עלולה הייתה להעמיד בסימן שאלה את עצם קיומה. במחלקת התכנון שבאגף המבצעים של המטה הכללי נערכו גם לאפשרות של מתקפה ערבית על ישראל בכל החזיתות, שזכתה לכינוי 'מקרה הכול'.⁸ זאב אלרון סבור כי הרמטכ"ל, רב-אלוף יגאל ידין, הפריז

4 אסתר אלכסנדר, "כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל", **עיונים בתקומת ישראל** 2, 1992, עמ' 79. על השפעת המלחמה על הכלכלה ראו: יצחק גרינברג, "מלחמת העצמאות: בין אילוצים כלכליים להכרעות ביטחוניות", בתוך: מרדכי בראון, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים), **כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2017, עמ' 11–34.

5 על העלייה בראשית שנות החמישים ראו: דבורה הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948–1953**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1994.

6 על התפתחות צה"ל נכתבו מחקרים רבים. ראו למשל: מרדכי בראון, **כשהצבא החליף מדיו – פרקים בהתפתחות צה"ל בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות 1949–1953**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2017 (להלן: בראון, **פרקים בהתפתחות צה"ל**).

7 על הרכבו האנושי של צה"ל בחלוקה לפרמטרים, כגון ארץ מוצא, השכלה וידיעת עברית, ראו: שגיא טורגן, **ממני אישית לא יצא גנרל: הכשרת הפיקוד הקרבי בצה"ל 1949–1956**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2017 (להלן: טורגן, **הכשרת הפיקוד הקרבי**).

8 שמעון גולן, **גבול חם, מלחמה קרה – התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949–1953**, תל אביב: משרד הביטחון (להלן: גולן, **גבול חם**), עמ' 212–229.

בהערכת האיום על ישראל והגדיל את מערך כוח האדם הסדיר בצה"ל, עד שהמשק לא יכול היה לשאת בעלות החזקתו.⁹

האתגר השני היה בעיות הביטחון השוטף, והבולטת שבהן הייתה ההסתננות לתחומי מדינת ישראל. המונח 'הסתננות', כפי שהגדיר צה"ל בשנות החמישים, ציין מעבר של פליטים ערבים, של גורמים עוינים ושל כוחות צבא את קו הגבול שבין ישראל ובין אחת ממדינות ערב וחצייתו באופן לא-חוקי.¹⁰ גורם מרכזי שהוביל להתפתחותה של תופעת ההסתננות הוא היווצרותה של בעיית הפליטים הערבים, אחת מתוצאותיה הישירות של מלחמת העצמאות. על פי אומדני האו"ם, כ-700 אלף מערביי ארץ ישראל שהתגוררו בשטחים שבתום המלחמה היו חלק ממדינת ישראל ברחו או גורשו ממנה והפכו לפליטים במדינות ערב. כמחציתם עברו לירדן, 200 אלף נוספים – לרצועת עזה, כ-100 אלף – ללבנון, וכ-60 אלף – לשטח סוריה.¹¹ בשנת 1950 דווח על 16 אלף מקרי הסתננות, וכפי שעולה מדוחות המשטרה, הם נועדו למטרות שיבה של פליטים ערבים לבתים שבהם התגוררו טרום המלחמה, ביקור קרובי משפחה, החזרת רכוש נטוש, איסוף יבול, הברחות, גנבות, שוד, רצח ופעולות חבלה.¹²

להסתננות היו השלכות קשות על החברה בישראל, ובין השאר, היא גבתה מחיר דמים והסבה נזקים כלכליים כבדים. בשנת 1950 נהרגו 19 אזרחים ישראלים, ו-31 אחרים נפצעו.¹³ על פי ההערכות מודיעין של צה"ל, נזקי ההסתננות בשנת 1950 למשק הישראלי הסתכמו ב-307 אלף ל"י.¹⁴ יתר על כן ההסתננות פגעה בתחושת הביטחון של אזרחי ישראל, בעיקר בקרב אלו שהתגוררו ביישובי הספר, שרבות מהם היו עולים חדשים, שזה

9 זאב אלרון, **לקראת הסיבוב השני – התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון 1952-1955**, מושב בן שמן: מודן ותל אביב: מערכות, 2009 (להלן אלרון: **לקראת הסיבוב השני**), עמ' 9.

10 גולן ושי, **אתגרי ההסתננות**, עמ' 179.

11 דיון מעמיק ורחב בסוגיית הפליטים הערבים ראו: בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949**, תל אביב: עם עובד, 1991.

12 על ההסתננות קיימת ספרות ענפה, ראו למשל: בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות התגמול והספירה לאחור למבצע קדש**, תל אביב: עם עובד, 1996 (להלן: מוריס, **מלחמות הגבול**); דוד טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956**, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 1998 (להלן טל: **תפיסת הביטחון השוטף**).

13 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 113.

14 שם, עמ' 115-117.

עתה עלו ארצה מארצות האסלאם, וניצולי שואה, שארית הפליטה באירופה, שצלקות המלחמה עדיין ניכרו בגופם ובנפשם. רבים מהם הגיעו לסף ייאוש, ואחד מביטויי הבולטים היה נטישת היישובים – לעיתים נטשו משפחות אחדות, ולעיתים – רבים מהקהילה.¹⁵ למעשה, תופעת ההסתננות הייתה הבעיה המרכזית בתחום הביטחון השוטף. כך למשל, אל"ם יצחק רבין, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, אמר בחורף 1951 כי הלחימה בהסתננות היא הבעיה העיקרית המעיקה על יחידות צה"ל.¹⁶

צה"ל נקט מספר דרכים כדי לסכל את ההסתננות שהלכה והפכה לתופעה נפוצה: השטח הסמוך לגבול הוכרז 'אזור ביטחון' ונאסרה כל תנועה של אזרחים בו. לאורך הגבול הוצבו מארבים ונערכו סיורים, סריקות ותצפיות לאיתור מסתננים.¹⁷ באזורי הגבול הוטמנו מוקשים במקומות ששימשו נתיבי מעבר למסתננים, וחלק מהבתים בכפרים הערביים הנטושים ששימשו מקומות מסתור למסתננים נהרסו כליל. ההריסה נועדה גם למנוע את שיבתם של הפליטים הערבים אל הבתים בהם התגוררו טרום המלחמה.¹⁸ דא עקא, לא עלה בידו של צה"ל להתמודד עם ההסתננות בהצלחה רבה. אחת הסיבות לכך היא מחסור בכוח אדם. במחצית השנייה של 1949 צמצם צה"ל את מצבת כוחותיו, וכחלק מארגונו החדש החל לפנות את יחידותיו מאזורי הגבול. מהלך זה הותיר אזורים רבים ללא נוכחות צבאית, והדבר הקל על מסתננים לחדור אל תחומי ישראל.¹⁹ מערכת ההגמ"ר (ההגנה המרחבית) של צה"ל, שנשענה ביסודה על יישובי הספר ושייעודה האסטרטגי היה לשמש מכשול ראשוני לפני כוחות אויב בשעת מלחמה עד להגעת כוחות הצבא, שולבה אף היא בלחימה במסתננים.²⁰ כך תיאר זאת שמעון אבידן שהיה מפקד חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות: "להבטיח את הספר בימי השלום, למנוע הסתננות באופן עצמאי, ללחום מלחמה אקטיבית במקרה שהאויב שילב בין מלחמה סדירה וזעירה בשלב הראשון, לבלום התפרצות

15 שם, עמ' 124.

16 גולן, **גבול חם**, עמ' 255.

17 גולן ושי, "**אתגרי ההסתננות**", עמ' 190.

18 ישראל בן-דור, "דמות האויב הערבי בתש"ח", **מערכות** 407, יוני 2006, עמ' 49.

19 טל, **תפיסת הביטחון השוטף**, עמ' 29.

20 על תפיסת ההגמ"ר ראו בהרחבה: דותן דרוק, "הגנה מרחבית – עלייתה, ירידתה ולידתה מחדש", **בין הקטבים** 19, פברואר 2019, עמ' 79–100.

על ידי הפיכת הבסיס היישוב לבסיס אש ותפיסת משלטים".²¹ אולם ניכר כי ארגון היישובים והכשרתם למלחמה בהסתננות באמצעות מערך ההגמ"ר היו מסורבלים, ורק לקראת שנת 1954 חלה בו התקדמות של ממש.²²

הקמת חיל הספר

דיונים ראשונים בהקמתו של כוח לשמירת גבולות המדינה החלו למעשה כבר בראשיתה של מלחמת העצמאות. בדצמבר 1947 התבקש יחזקאל סחרוב (סהר), ששימש קצין הקישור בין הסוכנות היהודית לממשל הבריטי ולימים המפכ"ל הראשון של המשטרה, מפי זאב שרף, מזכיר 'ועדת המצב' (ועדה שנועדה לתכנן את מוסדות המדינה החדשה ולהבטיח את השירותים החיוניים בתקופת המעבר), להכין תוכנית להקמת המשטרה למדינה העתידה לקום. ב-20 בינואר 1948 הציע סהר לשרף להקים משטרה שמניינה יעמוד על 2,000 שוטרים ולצידה ז'נדרמריה, כוח שיטור צבאי למחצה הפועל בנפרד מהמשטרה, ובידו תופקד השמירה על אזורי הספר. הצעתו להפריד בין שני הגופים נבעה מתפיסה עקרונית כי אין זה מתפקידה של המשטרה לעסוק במשימות ביטחון שוטף וכי עליה להתמקד במשימות שיטור ובמניעת פשעים.²³ מההצעה אנו למדים, לפחות בשלב זה, כי סהר לא היה מוכן שהמשטרה שאותה תכנן להקים תעסוק בשמירת הגבולות. גם בשלבי הסיום של המלחמה, גרס סהר כי הטיפול בהסתננות צריך להיות מופקד על צה"ל. כך עולה מספר זיכרונותיו שכתב שנים מאוחר יותר, ובו סיפר כי לנוכח שני מעשי רצח שביצעו מסתננים במושב רשפון באזור השרון, בדצמבר 1948 הוא הגיע ללשכתו של אלוף פיקוד המרכז, האלוף שלמה שמיר, והטיח בו דברים אלו: "הגנת הגבול היא באחריותכם, ולא באחריות המשטרה". בתשובתו של שמיר ניכר כי גם צה"ל ביקש להתנער מכל עיסוק בהסתננות, וכך השיב לסהר: "אני ערוך לכבוש את דמשק ואתה מטרידני בכמה מסתננים מסריחים".²⁴

21 שם, עמ' 83.

22 טל, תפיסת הביטחון השוטף, עמ' 38.

23 הצעה להקמת המשטרה במדינה העברית, ארכיון המדינה (להלן: אה"מ) ג-110/26.

24 יחזקאל סהר, סיפור חייו: זיכרונות המפכ"ל הראשון של משטרת ישראל, תל אביב: משרד הביטחון, 1992, עמ' 100.

בישיבת הממשלה שנערכה ב־6 במאי 1949 שעל סדר יומה עמד מבנה הצבא וארגונו, הדגיש הרמטכ"ל, רב־אלוף יעקב דורי, כי תפקיד שמירת הגבולות צריך להיות מופקד אך ורק על המשטרה באמצעות כוח מיוחד שיוקם למטרה זו. הוא הסביר זאת לשרי הממשלה כך:

לאור המצב שנמצאים אנו בו כיום זקוקים אנו לז'נדרמריה. בינתיים ממלאים תפקיד זה חיילים, צבא עם כל החסרונות שבו. לדעתי איננו יכולים לדרוש מהצבא למלא תפקיד זה הדורש אימון מיוחד. אני מציע להכניס למסגרת זו כוח מגויס בעוצמה של 1,500 איש מאומנים לתפקידים אלה [...] כוח זה יפעל גם ביחידות קטנות יותר, בפלוגות, כי זה תפקיד של ניידות ופטרולים יום ויום ולילה לילה, ואין זו עבודה של חטיבות גדולות יותר. כוח זה אינו צריך להיות מכון על ידי מדיניות המרכז הצבאי, אלא להיות קשור עם המשטרה.²⁵

לראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון הוגשו שתי הצעות להקמת ז'נדרמריה. התוכנית הראשונה הייתה של שאול אביגור (מאירוב), מבכירי ארגון ההגנה, ומקורבו של בן־גוריון.²⁶ ב־27 במאיר 1949 הגיש אביגור לבן־גוריון את הצעתו, ובראש המלצותיו תמך להקימה במסגרת המשטרה שתקבל לידיה את האחריות לשמור על הגבולות.

שקלנו יפה את העניין ודעתנו היא כי חטיבה צבאית לא תוכל למלא תפקיד זה ביעילות הדרושה. התפקיד הוא ביסוד **משטרי** [ההדגשה במקור]. אם כי הוא יזדקק לעיתים לסיוע של כוח צבאי או חצי צבאי. יש צורך בשהייה ממושכת באזור מסוים כדי להכיר את כל הדרכים והשבילים, אוכלוסיית הגבול היהודית, האוכלוסייה הערבית שמשני צידי הגבול וכדומה [...] אין להניח שחטיבה צבאית רגילה תוכל למלא תפקיד זה [...] מכל הנימוקים הנ"ל סברנו כולנו שאת מילוי התפקיד הנ"ל יש להטיל על חטיבה מיוחדת ז'נדרמריה, ולא על חטיבה צבאית רגילה [...] החטיבה תיכלל בתוך מסגרת המשטרה.

25 פרוטוקול ישיבת הממשלה י"ג/ש"ט, 6 במאי 1949, אה"מ.

26 אריה בעז, **עלום ונוכח בכל – סיפור חייו של שאול אביגור**, תל־אביב: משרד הביטחון, 2001, עמ' 244–249.

לתזכירו של אביגור צורף חומר שהכינו סא"ל ישראל בר, ראש מחלקת התכנון במטכ"ל, וסא"ל יצחק רבין, אז מפקד חזית הדרום. אביגור הגדיר את הכוח ז'נדרמריה, ואילו בר ורבין כתבו "משמר הגבולות". הנחת היסוד של מסמך התכנון הייתה כי משמר הגבולות מיועד לשחרר את צה"ל משמירת הגבולות בעיתות שלום.²⁷

הצעה נוספת להקמת חיל הספר גיבש האלוף דוד שאלתיאל שבאותה עת שימש המפקח הכללי של צה"ל. את ניסיונו הצבאי רכש שאלתיאל בשירותו בלגיון הזרים שבצרפת ובארגון ההגנה. במלחמת העצמאות מונה למפקד חטיבת עצינוני, ובתפקיד זה פיקד על המערכה בירושלים. רבים מחברי המטכ"ל, ובהם יגאל ידין, האשימו אותו בנפילת העיר העתיקה בידי הירדנים.²⁸ ב-15 בספטמבר 1949 הגיש האלוף שאלתיאל לראש הממשלה ולרמטכ"ל, רב-אלוף יעקב דורי, מסמך שכותרתו "הצעה מוקדמת על עקרונות להקמת חיל נוטרים (ז'נדרמריה)". מההצעה מתחוויר כי הוא ביקש להקים כוח לשמירת הגבולות על פי המודל של הז'נדרמריה הלאומית הצרפתית, כיחידה בצה"ל, ולחלקו לשני גופים. הראשון, חיל הספר – שתפקידו בעיתות שלום הוא לשמור על הגבולות מפני הסתננות ולמנוע פשיטות, חבלות והברחות, ובעת מלחמה ישמש כוח עזר למושלים הצבאיים בשטחי הממשל הצבאי. הגוף השני הוא משמר המדינה, כוח עתודה צבאי הנותן מענה לאירועים המתפתחים בנקודות תורפה באזורי הגבול.²⁹ אלי צור, הביוגרף של דוד שאלתיאל, סבור כי מקור ההשראה להקים חיל ספר המבוסס על עקרונות הז'נדרמריה הצרפתית הוא הביקור שערך בסתיו 1949 בבסיס הז'נדרמריה בעיר מלון (Melun) שבצרפת, ובו הכיר את מרכיביה מקרוב.³⁰

27 **מכתב שאול אביגור אל שר בן-גוריון**, 27 במארס 1949. לתזכיר צורף חומר של סא"ל ישראל בר ושל סא"ל יצחק רבין, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ) 2169/33/1950.

28 בעניין זה אמר יגאל ידין: "אחרי פעולת קדם, היו לי טענות קשות נגד שאלתיאל, שפעל בניגוד להוראות. אני חושב שהחלפתו באה על דעת כל הפיקוד העליון". מצוטט אצל: יצחק לוי (לויצה), **תשעה קבין – ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**, תל אביב: מערכות, 1986, עמ' 376 (להלן: לוי, **תשעה קבין**). על המלחמה מנקודת מבט של דוד שאלתיאל ראו את ספרו: **ירושלים תש"ח – דוד שאלתיאל**, תל אביב: משרד הביטחון, 1991 (להלן: שאלתיאל, **ירושלים תש"ח**).

29 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון ואל הרמטכ"ל**, 15 בספטמבר 1949, א"צ 107/2169/1950.

30 אלי צור, **שומר לישראל: פרקי חייו של דוד שאלתיאל**, תל אביב: משרד הביטחון 2001, עמ' 225.

ב־21 בספטמבר 1949, כשבוע לאחר שהוגשה ההצעה לראש הממשלה, הוא נועד עם דוד שאלתיאל, עם שאול אביגור, עם הרמטכ"ל ועם סגנו, האלוף מרדכי מקלף. בפגישה זו הודיע להם כי בכוונתו להקים חיל ספר בצה"ל על פי הצעתו של שאלתיאל. באותה פגישה ביקש ראש הממשלה משאלתיאל לגייס אלף חיילים לשורותיו של הכוח החדש. הביטוי לחשיבות שהעניק ראש הממשלה להקמת חיל הספר בהקדם האפשרי הוא הדרישה לקבל משאלתיאל דוח שבועי המפרט את שלבי ההתקדמות בהקמת החיל.³¹

ב־6 באוקטובר 1949 הוקם חיל הספר בצה"ל, ולמפקדו מונה האלוף דוד שאלתיאל. בצו ההקמה שפרסם הרמטכ"ל יעקב דורי, הוגדרו תפקידיו בתחום הביטחון השוטף: שמירת גבולות המדינה, סיכול הסתננות והברחות ושמירת החוק והסדר באזורי הגבול.³² הקמתו של הכוח החדש זכתה לפרסום בעיתונות התקופה, ורבים מאזרחי המדינה, בעיקר אלו שהתגוררו ביישובי הספר, תלו בו לא מעט תקוות. כך למשל, בעיתון 'ידיעות אחרונות' פורסמה ידיעה על הקמתו של חיל הספר בכותרת "חיל הספר – צעד חשוב לביצור הגבול", ובתוכנה נאמר: "מקבלים אנו בקורת רוח את ההודעה שהתפרסמה הבוקר על הקמת חיל ספר ישראלי לשמירה מאומצת יותר על גבולותינו".³³

ב־9 בינואר 1950 גיבש דוד שאלתיאל תוכנית למבנה הארגוני של חיל הספר ולאופן הפעלתו. בתחום ארגון הכוח הומלץ להקים מספר יחידות רכובות – פרשים, רוכבי גמלים, כוח משוריין ואופנועים, והן תסיירנה לאורך הגבול. נדבך מרכזי בתוכניתו היה להקים תחנות משמר (מצודות גבול) לאורך גבולות המדינה,³⁴ בדומה למודל מצודות גבול הצפון שהקימו הבריטים בארץ ישראל במהלך המרד הערבי שהתחולל בשנים 1936–1939 (מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט), שנועדו למנוע חדירות של מורדים מסוריה ומלבנון אל שטחה של ארץ ישראל.³⁵ יגאל ידין, שבמלחמת העצמאות היה ראש אגף המבצעים במטכ"ל, מונה לרמטכ"ל השני של צה"ל ב־9 בנובמבר

31 שם, עמ' 227.

32 מכתב הרמטכ"ל יעקב דורי אל תפוצות א' וב', 6 באוקטובר 1949, א"צ 25/95/1951.

33 ללא ציון המחבר, "חיל הספר – צעד חשוב לביצור הגבול", ידיעות אחרונות, 13 באוקטובר 1949, עמ' 3.

34 מכתב רס"ן ארנון גיל, קצין המבצעים של חיל הספר אל ראש פיקוד ההדרכה בצה"ל, 9 בינואר 1950, א"צ 433/854/1952.

35 על המצודות שהקימו הבריטים בגבול הצפון ראו: גד קרויזר, הטיגארטים – הקמת מצודות המשטרה הבריטית בארץ ישראל 1938–1943, מקווה ישראל: ספריית דקל, 2011.

1949, כחודשיים לאחר שהוקם חיל הספר. עם מינויו התחילה תקופה חדשה וסוערת יותר בכל הנוגע לחיל הספר. ידן התנגד לתוכנית שגיבש שאלתיאל לפיתוחו של חיל הספר, וכך הוא כתב לאלוף-משנה יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל:

החומר תלוש לגמרי מהמציאות שלנו [...] אין התחשבות בקו הגבול הארוך והרב גווני מבחינת מבנה השטח. אין התחשבות בציבור האזרחי המיוחד שלנו – יחסים עם יישובי ספר בעלי צורת חיים קיבוצית ושיתוף פעולה עמם. אין כל תשומת לב לבעיית המיעוט הערבי, והתעלמות מהמצב הפוליטי המיוחד שנוצר בעקבות שביית הנשק.³⁶

לדידו של ידן, כפי שעולה מדבריו, התוכנית של שאלתיאל התבססה על דגמים של יחידות ספר שהוקמו במדינות אירופה, ואופיין הארגוני ושיטות פעילותן אינם מתאימים למדינה החדשה שזה עתה קמה, לאופי תושביה ולבעיות הביטחון הספציפיות בגבולותיה. נזכיר כי גם מפלגת מפ"ם התנגדה להקמתו של חיל הספר משום שחבריה ראו בהגמ"ר את השיטה היעילה ביותר לשמור על הגבולות ועל יישובי הספר. הללו ראו בחיל הספר גוף זר וכוח שאינו מתוך ההתיישבות, המבקש ליטול ממנה חלק מתפקידיה המסורתיים בתחום הביטחון.³⁷

ביקורת נוספת על התוכנית עלתה מצד הרמטכ"ל ידן משום שלפיה ביקש שאלתיאל להכפיף את חיל הספר ישירות לדרג המדיני, כלומר לראש הממשלה ושר הביטחון, ולא לדרג הצבאי. כך כתב שאלתיאל בהצעתו: "חיל הנוטרים מהווה כוח עצמאי, צבאי טהור, העומד לפקודתו הישירה של שר הביטחון. החיל הזה מקבל פקודות משר הביטחון באמצעות מטה החיל".³⁸ הרמטכ"ל יעקב דורי, שבתקופת כהונתו הוקם חיל הספר, הסתייג מהצעה זו, אך נמנע מלהיכנס לעימות עם שאלתיאל והסתפק במכתב אישי שהעביר

36 **מכתב יגאל ידן אל אל"ם יעקב פרולוב**, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, 10 במארס 1950, א"צ 50/243/1952.

37 אלון קדיש, "מפ"ם וביטחון: עמדותיה הפומביות של מפ"ם בנושאי צבא וביטחון 1947–1954", בתוך: אלי צור (עורך), **לא יוכלו בלעדינו: עמדות מפ"ם בשאלות חוץ וביטחון 1948–1956**, קובץ מחקרים ב', גבעת חביבה: יד טבנקין, עמ' 49–52.

38 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון ואל הרמטכ"ל**, 15 בספטמבר 1949, א"צ 107/2169/1950.

לראש הממשלה ובו נאמר כי לחיל הספר ניתנה "עצמאות יתרה".³⁹ אפשר לשער כי הסיבה נעוצה בכך שדורי נחשב למקורבו של ראש הממשלה. במהלך המלחמה הם עבדו בקרבה יתרה הגם שדורי נעדר עקב מחלתו. גם בוויכוחים על עיצובו של הצבא נחשב דורי לעושה דברו של בן-גוריון.⁴⁰ בסוגיה זו הנוגעת לכפיפותו של חיל הספר התגלעה מחלוקת קשה וחריפה בין הרמטכ"ל ידן לשאלתיאל. ידן דרש משאלתיאל לחדול לאלתר מנוהג הדיווח הישיר לראש הממשלה בכל הנושאים הנוגעים לארגונו של חיל הספר, וכך השיב לו שאלתיאל במכתב אישי ששיגר לו ב-24 בנובמבר 1949, לאחר שסירב למלא את פקודתו:

הפסקה אחרונה במכתבך המאיימת באדישות מצדך לגבי החיל כולו מצערת אותי ומפתיעה אותי מאוד לאחר שאין אני חושב את עצמי מוסמך להפר או לשנות פקודה מפורשת של שר הביטחון. באם אפילו לדעתך היא בניגוד לנוהל הצבאי. בוודאי ברור לך כי קריאת הדוחות על ידך כחומר אינפורמטיבי בלבד תתנקם בחיל הספר בתקופה המכרעת של התהוותו, בייחוד לאחר החלטתך לקבוע לי רק פעם לארבעה שבועות פגישה אישית לענייני החיל.⁴¹

מהמכתב ניכר כי לא היה בכוונתו של שאלתיאל להפסיק לדווח לשר הביטחון על אודות פיתוחו של חיל הספר. עוד עולה כי כבר בשלבים המוקדמים בארגונו של חיל הספר נמנע ידן מלפגוש את שאלתיאל. נזכיר כי מערכת היחסים בין שני האישים כבר הייתה מעורערת במלחמת העצמאות על רקע מבצע 'קדם' שנערך ב-16 ביולי 1948 ושנועד לכבוש את העיר העתיקה בירושלים לאחר שנפלה בידי הכוחות הירדניים. במבצע זה שכשל פעל שאלתיאל בניגוד להוראותיו של יגאל ידן ששימש אז קצין המבצעים של צה"ל, ובשל כך הועבר מתפקידו. בעניין זה אמר ידן: "אחרי פעולת קדם, היו לי טענות קשות נגד שאלתיאל, שפעל בניגוד להוראות. אני חושב שהחלפתו באה על דעת כל הפיקוד העליון".⁴²

39 יומן בן-גוריון, 21 בספטמבר 1949, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג).

40 מרדכי נאור, הרמטכ"ל הראשון יעקב דורי, מושב בן שמן: מערכות, 2011, עמ' 463.

41 מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל הרמטכ"ל, 24 בנובמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

42 לוי, תשעה קבין, עמ' 376. על המלחמה מנקודת מבטו של שאלתיאל ראו: שאלתיאל, ירושלים תש"ח.

הרמטכ"ל ידין לא ראה בבעיות הביטחון השוטף יעד מועדף הגם שחיל הספר הוקם למטרה זו. הנושא שהטריד את פיקוד צה"ל היה החשש ממתקפה ערבית נוספת. בנובמבר 1949, כחודש לאחר שהוקם חיל הספר, הכריז ידין על 'משטר חירום בצבא', שנועד להכין את צה"ל למלחמה, עד מאי 1950, המועד שעל פי הערכות צה"ל יהיו צבאות ערב מוכנים.⁴³

גישתו לסכנת המלחמה ולצורך להתמקד בה קשורה בין היתר להחלטתו בעניין יחידת הפרשים של חיל הספר. מדובר ביחידה שמנתה 168 חיילים ו-60 סוסים, ותפקידה היה לערוך סיורים לאורך הגבול, בעיקר במטעים, בוואדיות ובערוצי נחלים, לאיתור מסתננים.⁴⁴ בישיבת מטכ"ל שנערכה ב-24 באוקטובר 1949 החליט ידין להעביר את הפרשים שעמדו לרשות חיל הספר למשטרה שבאותה עת קיבלה את האחריות לשמור על גבול לבנון.⁴⁵ יוסף בן-פורת, שהיה ראש אגף המנהלה של המשטרה, סיפר כי לדעת צה"ל לא היה מקום לחיל הרוכבים בצה"ל שעיקר ייעודו להיערך למלחמה, ועל כן החליט להעבירו למשטרה.⁴⁶ המתח בין שאלתיאל לידין הגיע לשיאו כאשר האחרון סירב למסור את הסוסים למשטרה. ידין השיב לו כי אי-מילוי הוראה זו ייחשב סירוב פקודה, ושאלתיאל השיב לו במכתב אישי וחריף:

ההוראה נופלת עליי כברק מהשמים, בתוך כל ההאבקות הקשה, חוסר שיתוף הפעולה והעזרה בהם אני נמצא [...] ברור כי פקודה זו יסיר כל אפשרות של הקמת חיל הפרשים בתוך חיל הספר [...] לכן אין ביכולתי לקבל על עצמי ביצוע של פקודה זו. הנני מקווה בכל ליבי שתמצא בהתייעצות איתי דרך אחרת לפתרון הבעיה ולא תאלץ אותי בנתינת פקודה. ללא ערעור אבקש לשחרר אותי מתפקידי מיד.⁴⁷

האיום של שאלתיאל להתפטר מתפקיד מפקד חיל הספר לא הועיל, וחמישה ימים לאחר מכן העביר חיל הספר ארבעים פרשים ושלושים סוסים

43 אלרון, **לקראת הסיבוב השני**, עמ' 44.

44 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל הרמטכ"ל**, 25 בפברואר 1949, א"צ 25/95/1951.

45 **פרוטוקול ישיבה שנערכה במטכ"ל/אג"א**, 24 באוקטובר 1949, א"צ 25/95/1951.

46 יוסף בן-פורת, **מחסום לתווה - שנים מכריעות בתולדות משטרת ישראל**, תל אביב: משרד הביטחון, 1988, עמ' 62.

47 **מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל הרמטכ"ל**, 25 באוקטובר 1949, א"צ 25/95/1951.

למשטרה.⁴⁸ ב-18 בינואר 1950 הועבר כוח הפרשים שנותר בחיל הספר למחנה גדעון הסמוך לבית שאן. כעבור שלושה חודשים, ב-4 במאי 1950, פורקה היחידה בעקבות מחסור בציד ובכוח אדם.⁴⁹

הרכב כוח האדם בחיל הספר

הגיוס לחיל הספר התבסס על שירות קבע בלבד בתקופה שבה היה צה"ל במשבר גיוס כוח אדם.⁵⁰ באמצעות האגף ליחסי ציבור במשרד הביטחון הועברה הודעה ללשכת העיתונות הממשלתית על הקמת חיל הספר, ובעיתונים פורסמו ידיעות על הגיוס ועל התבחינים שהמועמדים נדרשים לעמוד בהם.⁵¹ אגף הגיוס קבע את סיסמת הגיוס לחיל הספר: "נאמנות ללא גבול לשמירה על הגבול".⁵² דוד שאלתיאל ביקש לגייס לשורותיו של הכוח החדש רק כאלה עם ניסיון צבאי, וכך כתב בעניין זה בהצעתו: "הכוח בכללו יגויס אך ורק ממתנדבים, בעלי עבר ללא דופי, ובעלי אופי ותכונות מתאימות. בדרך כלל יתקבלו לחיל אך ורק אנשים שמילאו את חובת שרותם בצבא בכבוד או שרתו במשטרה ושחררו בכבוד". ביחס לעולים החדשים הוא נקט עמדה בלתי מתפשרת: "רק במקרים יוצאים מן הכלל יתקבלו לחיל עולים חדשים אשר לא שרתו בצבא".⁵³ דא עקא, שיעור גבוה של המתגייסים היה עולים חדשים שראו בגיוס לחיל הספר פתרון למצוקותיהם הכלכליות. כך תיאר זאת סגן מפקד גדוד 896 שבחיל הספר: "סוג אנשים מסוים אשר ראו בגיוסם לחיל הספר פתרון לבעיותיהם הסוציאליות הקשות. מספר רב של מתגייסים היו בעלי משפחות, אבות להרבה ילדים, או מטופלים באישה וילדים או הורים זקנים וחולים".⁵⁴

48 זיכרון דברים, חתום בידי האלוף דוד שאלתיאל ויוסף נחמיאס, 27 באוקטובר 1949, א"צ 25/95/1951.

49 יומן יחידת הפרשים, 15 במאי 1950, א"צ 1386/721/1972.

50 על ניסיונותיו של צה"ל לשפר את תדמית השירות בקבע ולעודד את הגיוס אליו באמצעות תוכנית תעמולה של האגף ליחסי ציבור במשרד הביטחון ראו: אלרון, **לקראת הסיבוב שני**, עמ' 60.

51 ללא ציון המחבר, "הגיוס לחיל הספר מתחיל מחרתיים", **על המשמר**, 23 באוקטובר 1949, עמ' 1; ללא ציון המחבר, "מחר יפתח הגיוס לחיל הספר", **חרות**, 24 באוקטובר 1949, עמ' 2.

52 צור, **שומר לישראל**, עמ' 228.

53 **אלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון ואל הרמטכ"ל**, 15 בספטמבר 1949, א"צ 107/2169/1950.

54 **מכתב רס"ן אריה כץ, ממלא מקום גדוד 896, אל קצין מטה חיל הספר**, 13 באוקטובר 1950, א"צ 1388/721/1972.

בתקופה של שלושה שבועות, מיום הקמתו של חיל הספר ועד 28 באוקטובר 1949, גויסו 102 איש לשורותיו על פי החלוקה הזו: עולים מעדות המזרח 45%, עולים ממזרח אירופה 35% ונוער ישראלי עירוני 20%. גילם הממוצע עמד על 26 שנים.⁵⁵ עד ל-12 בדצמבר 1949 גויסו 377 חיילים, 115 מתוכם שירתו בצה"ל, והשאר היו ללא ניסיון צבאי.⁵⁶ כבר בשלב זה זיהה שאלתיאל את המצוקה בכוח אדם איכותי שאליה נקלע חיל הספר, ולפיכך נקט שני מהלכים שהצלחתם הייתה תלויה באגף כוח האדם של צה"ל. בראשון הוא ביקש מהאלוף שמעון מזא"ה, ראש אגף כוח האדם, לאשר לגייס חיילים בשירות חובה ילידי הארץ לשורות חיל הספר. את הנימוק לבקשה הוא הגדיר כצורך חיוני ודחוף שנועד להבטיח לחיל הספר את "האופי ישראלי". שאלתיאל האמין אפוא ביתרונם האיכותי של החיילים שהתחנכו בארץ.⁵⁷ הבקשה הובאה להחלטת האלוף מרדכי מקלף, סגן הרמטכ"ל, והוא אישר את הבקשה. בכך נגזו הרעיון לבסס את חיל הספר על חיילים בשירות קבע בלבד, כפי שהציע שאלתיאל בתוכניתו המקורית.⁵⁸ במהלך השני, רחב ומהותי יותר להתמודד עם איכות כוח האדם, ביקש שאלתיאל לגייס אוכלוסייה שבשנות החמישים נחשבה 'קבוצת איכות', אשר עליה נאבקו כל יחידות הצבא. קבוצה זו הייתה מורכבת מבני הארץ שכולם היו בעלי השכלה תיכונית, והם כונו 'בוגרי השמיניות'.⁵⁹ שאלתיאל זיהה את הפוטנציאל הטמון בקבוצה זו, וב-14 בדצמבר 1949 ביקש מאלוף שמעון מזא"ה לגייס עשרות נערים מקבוצה זו לשורותיו של חיל הספר, אולם בקשתו נדחתה על הסף.⁶⁰ שגיאת טורגן מציין כי בתחילת שנות החמישים נאבקו מפקדי החילות השונים בצה"ל לקבל את 'בוגרי השמיניות' ליחידותיהם, ומאחר ששיעורם באוכלוסייה היה קטן יחסית, על כן קיבלו החילות כוח אדם זה במשורה.⁶¹

55 דו"ח התקדמות מס' 6, אלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 28 באוקטובר 1949, 28.10.1949, א"צ 25/95/1951.

56 דו"ח התקדמות מס' 10, אלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 12 בדצמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

57 מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל האלוף שמעון מזא"ה, 19 בדצמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

58 מכתב האלוף מרדכי מקלף אל אגף המבצעים במטכ"ל, 14 בדצמבר 1949, א"צ 433/854/1952.

59 שגיאת טורגן, "המקום שבו התרחש 'כור ההיתוך' – התמודדות צה"ל עם משבר כוח האדם בראשית שנות החמישים", **בין הקטבים** 26–27, פברואר 2021, עמ' 123.

60 מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל האלוף שמעון מזא"ה, ראש אגף כוח האדם, 14 בדצמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

61 טורגן, **הכשרת הפיקוד הקרבי**, עמ' 63.

ב־6 בינואר 1950 עמדה מצבת כוח האדם של חיל הספר על 600 איש על פי החלוקה הזו: 360 חיילים (60%) היו עולים חדשים ללא עבר צבאי, ו־240 חיילים (40%) היו יוצאי צבא.⁶² חלק מהמגויסים בעלי ניסיון צבאי היו גח"ל (אנשי גיוס חוץ לארץ) ששירתו בצה"ל במלחמת העצמאות, ולאחר גמר שירותם התגייסו לחיל הספר.⁶³ ביוני 1950 מנה חיל הספר 887 איש (93% בשירות קבע, 7% בשירות חובה) על פי החלוקה הזו: 33 קצינים, 18 סמלים, 27 חיילים בדרגת רב־טוראי, 785 חיילים בדרגת טוראי, ו־15 אזרחים (אנשי שירות ומנהלה).⁶⁴ מהנתונים הללו אנו למדים כי למרות שצה"ל להתיר לשאלתיאל לגייס לחיל הספר חיילים בשירות חובה לא סייע המהלך לשינוי מהותי בהרכבו האנושי של חיל הספר, ובסופו של דבר, עיקר הכוח התבסס על חיילים בשירות קבע, שמרביתם כאמור היו עולים חדשים.

בעיה שליוותה את חיל הספר בכל תקופת קיומו הייתה מחסור בקצינים, ואפשר לייחס זאת, בין היתר, למצוקה ששררה בצה"ל על רקע שחרורם של קצינים רבים בתום מלחמת העצמאות. האלוף רפאל ורדי, שבשנת 1950 היה עוזרו של הרמטכ"ל, רב־אלוף יגאל ידין, סיפר לימים כי בתום המלחמה השתחררו קצינים רבים בתהליך מקוצר עם יחידותיהם, ורבים מהם לא הביעו נכונות להמשיך את שירותם בצה"ל.⁶⁵ תהליך זה היה בו להשפיע גם על חיל הספר. כך למשל, משפנה שאלתיאל לקצינים שהשתחררו מצה"ל וביקש לגייסם לחיל הספר, הוא נענה בשלילה. כך סיפר על אחד הקצינים שסירב להצעתו להתגייס: "יש לו תוכניות אחרות בחיים, ואין לו רצון להישאר בצבא הקבע".⁶⁶ דוגמה נוספת היא של אל"ם יוסף פרסמן, קצין משטרה צבאית במלחמת העצמאות, שביקש לפרוש מתפקידו בתום המלחמה. על אף ניסיונו של שאול אביגור לשכנעו להתגייס לחיל הספר הוא העלה חרס בידו.⁶⁷

62 מכתב האלוף דוד שאלתיאל, מפקד חיל הספר, אל שר הביטחון, 6 בינואר 1950, א"צ 25/95/1951.

63 צבי אמיתי, "בתמרונים הראשונים של חיל הספר", על המשמר, 18 בדצמבר 1949, עמ' 2.

64 מכתב סא"ל אריה רייס, קצין מטה לחיל הספר, אל אג"ם/מבצעים, 5 ביולי 1950, א"צ 114/103/1953.

65 זאב דרורי, "צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל 16, 2006, עמ' 254 (להלן: דרורי, "צבא וחברה").

66 דוח התקדמות מס' 1, אלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 29 בספטמבר 1949, א"צ 33/2169/1950.

67 מכתב שאול אביגור אל מזכירות קבוצת עיינות, 4 בדצמבר 1949, א"צ 137/580/1956.

מפקדת גדוד 895 (חיל הספר) בנווה ימין ינואר 1951 (מקור: אוסף אישי גיורא שנאן; באדיבות מר חגי שנאן).

המחסור בקצינים השפיע על בניית שלד הפיקוד של חיל הספר. תקן הקצינים בדרגת סגן שיועדו לתפקידי מפקדי מחלקות בגדוד 895 עמד על חמישה, אולם בפועל היו רק שניים בלבד.⁶⁸ בניסיון להתמודד עם מצוקה זו ביקש האלוף שאלתיאל מצה"ל להעביר לרשותו קצינים המשרתים ביחידות חיל הרגלים של צה"ל, אולם נתקל בהתנגדות נחרצת של האלוף חיים לסקוב, ראש אגף ההדרכה בצה"ל. לטענתו, העברת קצינים לחיל הספר תקטין את סגל הפיקוד ביחידות השונות של צה"ל שגם כך סובל ממחסור בקצינים.⁶⁹ בתגובה כתב שאלתיאל לראש אגף כוח האדם בצה"ל תזכיר סודי ובו שיקף את מורת רוחו ואכזבתו:

בדבר העברת קצינים וסמלים אשר הביעו את רצונם לעבור לחיל הספר ושמפקדיהם מסרבים להעבירם – אין אני מסכים לתשובתך בנידון זה, שהיחידות הנ"ל ממלאות תפקידים לא

⁶⁸ מכתב סא"ל אריה רייס, קצין מטה לחיל הספר, אל אגף המבצעים במטכ"ל, 5 ביולי 1950, א"צ 114/103/1953.

⁶⁹ מכתב האלוף חיים לסקוב, ראש מחלקת ההדרכה, אל הרמטכ"ל, 14 בדצמבר 1949, א"צ 25/95/1951.

פחות חשובים מאשר חיל הספר [...] לדעתי אכ"א כמוסד אחראי לחלוקה צודקת של כוח האדם לא יכול להתעלם מהעובדה שגם על חיל הספר הטיל הפיקוד העליון משימה לא פחות חשובה וזה מחייב לא לקבל סירוב מפקדי היחידות כעובדה קיימת שאין להתגבר עליה.⁷⁰

יומנו האישי של שאלתיאל רצוף אזכורים של קצינים שהציע לו הצבא משום שלא היה צורך בהם, ובלשונו של שאלתיאל "מחוסרי עבודה" שדחה אותם.⁷¹

אימון והכשרה

הקורס הראשון לקציני חיל הספר, שהיה למעשה השלמה חילית לקצינים שכבר שירתו בעברם כקצינים בצה"ל, נפתח ב־1 בינואר 1950. אליו התקבלו 35 חניכים, אולם רק שבעה מתוכם היו קצינים בחילות השדה של צה"ל, וכל השאר – קציני מנהלה.⁷² הקורס ארך עשרה שבועות (500 שעות הכשרה), ומטרתו הייתה "לאמן בצורה יעילה קצינים מוכשרים לשרות מיוחד ביחידות שמירת הגבול". האימון כלל שדאות, תרגולות קרב, אימון בנשק ולחימה בשטח פתוח ובשטח בנוי. לצד האימון הצבאי נוספו להכשרה תכנים עיוניים: סדר החוק הפלילי, פרוצדורה משפטית, חקירות וגביית עדויות.⁷³

הכשרת החיילים בדרגות הזוטרות נערכה במחנה צריפין, והיא כללה אימון בנשק, תרגילי סדר, שימוש בכידון רובה, שדאות והסוואה.⁷⁴ בסיום ההכשרה הצבאית הועברו החיילים למפקדת חיל הספר במחנה טירה (מחנה 137) הסמוך לעתלית ללימודים עיוניים שכללו תחומי ידע הקשורים לחוקים בין־לאומיים בגבולות. ההכשרה לוותה בקשיים רבים משום שבמפקדה היו חסרים מבנים ומתקני אימונים. להקמת המפקדה נדרשו 50 אלף ל"י, אולם רק כעבור חודשיים מהקמתו של חיל הספר הקציב צה"ל לאלוף שאלתיאל

70 תזכיר סודי של דוד שאלתיאל לראש אגף כוח האדם במטכ"ל, 14 בדצמבר 1949, א"צ 1166/51/28.

71 צור, שומר לישראל, עמ' 229.

72 גיורא שנאן, יומן אישי, 21 בפברואר 1950 (להלן: גיורא, יומן אישי). אני מודה למר חגי שנאן שהעמיד לרשותי את יומנו של אביו, סא"ל גיורא שנאן.

73 תוכנית הלימודים בקורס לקציני חיל הספר – חלק עיוני, 3 בנובמבר 1949, א"צ 11/528/1954.

74 מכתב רב סרן ח' גיורא אל המטכ"ל, 4 בנובמבר 1949, א"צ 253/854/1952.

20 אלף ל"י, פחות ממחצית הסכום הנדרש.⁷⁵ רב־סרן גיורא שנאן, חבר ארגון ההגנה, ממייסדי הפלמ"ח וממקימי גדוד 103 (גדוד הירדן) להגנת יישובי עמק הירדן במלחמת העצמאות, שבאותה עת שימש קצין הגיוס של חיל הספר ולאחר מכן מונה למפקד גדוד 895 בחיל הספר, הפנה אצבע מאשימה כלפי הרמטכ"ל יגאל ידין על שעיקב את מתן התקציב ועל שקיצצו. לאחר ביקור שערך שנאן במפקדה ב-17 בנובמבר 1949 כתב ביומנו האישי: "ביקרתי בבסיס החיל ההולך ונבנה. סדרי עבודות מטה החיל מעידים כי עדיין קבצנים. הרמטכ"ל החדש [יגאל ידין] כנראה לא אוהב את החיל".⁷⁶

רבים מחיילי חיל הספר היו כאמור עולים חדשים, שרובם לא ידעו עברית. בביקור שערך כתב הצפה ב-18 בדצמבר 1949 במפקדת חיל הספר הוא תיאר את אלו שגויסו לשורותיו: "בבסיס חיל הספר שביקרנו... מצאנו טירונים מכל הגלויות ואף ותיקים מן הארץ שהתגייסו מרצונם לחיל הספר [...] פגשנו בחורים חינוניים ממצרים ומטורקיה. עדיין רק מגמגמים עברית. בראותנו אותם הרהרנו על העדרם של בני הארץ בחיל הספר".⁷⁷ החיילים נשלחו ללמוד עברית בבית הספר הצבאי להשכלה והסברה (מחנה מרכוס) שבחיפה. אחד הדוחות שהציגו את הבעיות העמוקות שחיל הספר סבל מהן, נכתב בידי מפקד המחנה. מהדוח עולה כי ב-15 בפברואר 1950 קלט בית הספר 105 חיילים. לאחר מיון התברר כי 15 מהם אינם יודעים את אותיות האל"ף בי"ת, 45 חיילים אינם יודעים קרוא וכתוב, ו-45 חיילים נוספים יודעים במקצת קריאה וכתובה.⁷⁸ כעבור שבועיים, ב-26 בפברואר 1950, נשלחו 200 חיילים נוספים מחיל הספר למחנה מרכוס.⁷⁹ לצד הלימודים שנערכו בו לימדו המפקדים שיעורי עברית גם ביחידות חיל הספר.⁸⁰ מאחר שרבים מחייליו לא ידעו עברית, הכביד הדבר על הכשרתם הצבאית. תנאי הסף הבסיסיים להשתתפות בקורסים בצה"ל חייבו ידיעת עברית, ולכן

75 מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 4 בנובמבר 1949, א"צ 137/580/1956.

76 שנאן, יומן אישי, 17 בנובמבר 1949.

77 כתב צבאי, "חיל הספר – שירות חלוצי", הצפה, 18 בדצמבר 1949, עמ' 2.

78 דו"ח סיכום על לימוד העברית במחזור מ"ב/קורס לשומעי עברית – חיל הספר, 6 במארכ 1950, א"צ 65/123/1957.

79 רס"ן ארנון גיל, קצין המבצעים של חיל הספר אל אגף המבצעים במטכ"ל, 26 בפברואר 1950, א"צ 50/243/1952.

80 סרן מ. בר נתן אל ראש אגף המבצעים במטכ"ל, 13 באוקטובר 1950, א"צ 50/243/1952.

דרישה זו גרמה למרביתם לנשור מלימודיהם. לדוגמה, מתוך 26 חיילים שנשלחו לקורס קשר, הודחו ארבעה מהם כבר בראשית הקורס, ועשרה חיילים כשלו בו ולא הוסמכו לתפקיד קשרי שדה.⁸¹ לנוכח הקשיים שהתגלעו בהכשרה, ביקשו קציני חיל הספר מצה"ל לקבל מאה חיילים יודעי עברית, אך בקשה זו נדחתה על הסף.⁸² כאן נזכיר כי מצבו של כל צה"ל היה חמור. על פי הערכה של מחלקת ההדרכה בצה"ל, עולה כי בשנת העבודה 1950–1951 לא ידעו 51.4% ממגויסי צה"ל לקרוא עברית.⁸³

חיל הספר עובר מצה"ל למשטרת ישראל

כבר בראשית הקמתו של חיל הספר, הגם שהוקם בצה"ל והוגדרו תפקידיו בתחום הביטחון השוטף, לא היה ברור למי הוא יוכפף – לצה"ל או למשטרה. שאלתיאל העריך תחילה כי הכוח יפעל בשתי מסגרות: "ייתכן ויוחלט להעבירו לידי המשטרה [...] ובשעת הצורך יועבר לפיקוד הצבא. בזמני שלום יופעל ויועסק בפיקודה של המשטרה וישמש לתפקידי שמירת הגבולות".⁸⁴ הדיון הראשון בסוגיית כפיפותו של חיל הספר נערך ב-27 בינואר 1950, ובו נועדו ראש הממשלה בן-גוריון, שאול אביגור, דוד שאלתיאל והמפכ"ל סהר. באותו דיון אמר ראש הממשלה כי בכוונתו להעביר את חיל הספר למשטרה, ובמסגרתה הוא יעסוק בשמירת הגבולות בעיתות שלום, ואילו בשעת מלחמה יוכפף הכוח לצה"ל ויפעל כחטיבה צבאית הכפופה למטכ"ל.⁸⁵ ידין התנגד לכך וגרס כי כפילות זו היא שגויה מההיבט המבצעי משום שקיים קושי להפעיל כוח צבאי בשני גופי ביטחון – צה"ל והמשטרה השונים באופיים ובמהותם. ידין ציין כי אם יוחלט להעביר את חיל הספר למשטרה, עליה לקבל את האחריות הכוללת לשמירת הגבולות, ואם כוח זה יישאר בצה"ל, הוא יהפוך לחטיבה צבאית ככלל החטיבות.⁸⁶

81 דו"ח כוננות – חיל הספר ליום 1.7.1950, א"צ 114/103/1953.

82 דו"ח כוננות – חיל הספר ליום 1.9.1950, א"צ 114/103/1953.

83 טורגן, הכשרת הפיקוד הקרבי, עמ' 94.

84 יוסף ארגמן, הגבול: פרשיות בתולדות מג"ב, תל אביב: משרד הביטחון, 1996, עמ' 25.

85 יומן בן-גוריון, 27 בינואר 1950, אב"ג.

86 יומן בן-גוריון, 30 בינואר 1950, אב"ג.

משהחלו הדיונים להעברת חיל הספר למשטרה, הוא הפך לכוח זניח ושולי בעיני המטכ"ל, והדבר גרם לפגיעה קשה בהקצאת משאבים שנדרשו לפיתוחו. במכתב אישי ודחוף שב־26 בפברואר 1950 שיגר דוד שאלתיאל לשר הביטחון הוא כתב את הדברים האלו:

עברו יותר משלושה חודשים מאז הבטחתך לקבוע מעמד לחיל הספר [...] חוסר הגדרה ברורה וסופית לא מאפשרת יותר המשך עבודה יום יומית [...] יחס מוסדות הצבא כלפינו כבר כיחס ליחידה מחוץ למסגרת הצבא ומשום כך התוצאות מורגשות בכל דבר [...] מחובתי להפנות את תשומת ליבך לסכנה הצפויה למפעל רציני שהוקם במאמצים כה גדולים. רק החלטתך המהירה ביחס לעתיד החיל יכולה לשנות מצב מסוכן זה.⁸⁷

ב־1 במארס 1950, כשבוע לאחר ששלח שאלתיאל את המכתב, במשרד הביטחון נערכה ישיבה, ובה נכחו ראש הממשלה, קציני צה"ל, המפכ"ל סהר וקציני חיל הספר. קצין הגיוס של חיל הספר גיורא שנאן שנכח בה תיאר ביומנו האישי את דרישת צה"ל להעביר את האחריות לשמירת הגבולות לידי המשטרה, וחיל הספר יועבר לרשותה:

אתמול כינס בן גוריון את שאלתיאל, יגאל ידין, מרדכי מקלף וסהר וביקש מכל אחד להביע את דעתו. הוא [בן-גוריון] הבטיח החלטה סופית בעוד שבוע. דעות האנשים. סהר רוצה לקבל את חיל הספר לידי. רמטכ"ל וסגנו – עניין שמירת הגבול למשטרה, ואם רוצים שיהיה על הצבא יש להכין עוד חטיבה.⁸⁸

בישיבה זו לא התקבלה החלטה קונקרטית בנושא. כעבור שבוע, ב־7 במארס 1950, דיווח שר הביטחון לרמטכ"ל ידין, לאלוף שאלתיאל ולמפכ"ל סהר כי גמר אומר להעביר את חיל הספר למשטרה. שר הביטחון קבע כי למרות התנגדותו של ידין יפעל חיל הספר בימי שלום בפיקוד המשטרה, ובעת מלחמה יוכפף החיל לפיקוד צה"ל וישתלב במשימות שיגדיר לו המטכ"ל.⁸⁹ ב־13 באפריל 1950, בעוד הדיונים על עתידו של חיל הספר נמשכים, מונה

⁸⁷ מכתב האלוף דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, 26 בפברואר 1950, א"צ 18/1291/1951.

⁸⁸ שנאן, יומן אישי, 14 במארס 1950.

⁸⁹ מכתב שר הביטחון אל הרמטכ"ל, אל מפכ"ל המשטרה ואל אלוף דוד שאלתיאל, 7 במארס 1950, א"צ 28/166/1951.

דוד שאלתיאל לנספח הצבאי בצרפת ובאיטליה. לדידו של אלי צור, עזיבת פיקוד חיל הספר הייתה מעין הודאה מצידו בכישלון פיתוחו של הכוח שאותו ביקש להקים.⁹⁰ סהר ניאות לקבל את חיל הספר למשטרה, ובינה ובין צה"ל התגבש הסכם האומר כי אף שחיל הספר עובר לפעול בפיקוד המשטרה, צה"ל הוא הגוף האחראי להספקת ציוד אישי, אמצעי לחימה, כלי רכב ודלק הנדרשים לפעילותו המבצעית השוטפת.⁹¹

חיל הספר הועבר למשטרה בשני גדודים. האחד, גדוד 895, בפיקוד סגן-אלוף גיורא שנאן, שעד אותה עת שימש קצין הגיוס של חיל הספר, ומצבת כוח האדם בו מנתה 462 איש.⁹² האחר, גדוד 896, בפיקוד סגן-אלוף אריה רייס. חייליו היו ברמה ירודה או כפי שהגדירם מפקד הגדוד "כבלתי רצויים", ולדבריו: "כל החומר הגרוע שנפסל מגדוד 895 היווה את הגרעין העיקרי של הגדוד".⁹³ מניינו עמד על 430 איש, לכוח האדם בו לא הייתה משמעות אופרטיבית לשמירת הגבולות, ופעילות כוחותיו התמקדה אך ורק במשימות שמירה על מתקני צה"ל שבפיקוד המרכז.⁹⁴ אין במסמכים הסבר רשמי מדוע גדוד 896 לא השתלב במשימות הקשורות לסיכול ולמניעת ההסתננות. עם זאת מן המסמכים ניתן להניח כי ההחלטה נבעה מהחומר האנושי שהרכיב את הגדוד. מדוח הכוננות של חיל הספר לחודש אוגוסט 1950 מתברר כי בגדוד נמצאים 51 חיילים המהווים 12% מכוחותיו שאינם מתאימים "לתפקידים קרביים מסיבות פיזיות ופסיכיות".⁹⁵ חיל הספר הפך אפוא לכוח ייעודי מבצעי של המשטרה בלחימה בהסתננות, וזו הייתה הפעם הראשונה בתולדות צה"ל שבה הועבר כוח צבאי למשטרת ישראל. למעשה, זה היה השלב הראשון בתהליך הפקדת האחריות לשמירת הגבולות בידי המשטרה.

90 צור, *שומר לישראל*, עמ' 231.

91 *מכתב יחזקאל סהר אל הרמטכ"ל*, 14 במאי 1950, א"צ 18/1291/1951.

92 *מצבת כוח האדם - חיל הספר*, 23 באוגוסט 1950, א"צ 50/243/1952.

93 *רס"ן אריה כץ, ממלא מקום גדוד 896, אל קצין מטה חיל הספר*, 13 באוקטובר 1950, א"צ 1388/721/1972.

94 *מכתב סרן י' צינוביץ אל משטרת מחוז תל אביב ואל גדוד 896 שבחיל הספר*, 9 ביולי 1950, א"צ 1388/721/1972.

95 *דו"ח כוננות - חיל הספר* ליום 1.8.1950, א"צ 114/103/1953.

סמל יחידה גדוד 895 (חיל הספר) (מקור: אוסף אישי גיורא שנאן; באדיבות מר חגי שנאן).

חיל הספר (גדוד 895) במשימות ביטחון שוטף בגבול ירדן

גדוד 895 הוצב לאורך גבול ירדן שהיה הארוך, הסבוך והמורכב ביותר משאר הגבולות האחרים עם מדינות ערב. בשנת 1950 דיווחה המשטרה על 16 אלף מקרי הסתננויות, כ-11 אלף מתוכם נערכו בגבול ירדן.⁹⁶ אין תמה כי בני מוריס כתב בספרו כי גבול זה היה "חלום בלהות לכל מצביא ומדינאי".⁹⁷ הגדוד נפרש לאורך הגבול על פי חלוקה זו: מפקדת הגדוד ופלוגה א' הוצבו סמוך למושב נווה ימין, פלוגה ב' הוצבה סמוך למושב בארותיים, ופלוגה ג' – בתחנת המשטרה שהקימו הבריטים בבית שאן. למעשה, פלוגות א' וב' הוצבו ברצועה הצרה ביותר של המדינה, סמוך לשתי הערים הערביות טול כרם וקלקיליה. את המורכבות הביטחונית של רצועה זו תיאר הרמטכ"ל יעקב דורי, בישיבה שהתקיימה בממשלה ב-6 במאי 1949, באומרו כי אורכה של חזית זו הוא 60 ק"מ, ובה טמון הפוטנציאל הגדול ביותר להסתננויות.⁹⁸

⁹⁶ מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל**, עמ' 44.

⁹⁷ שם, עמ' 16.

⁹⁸ **פרוטוקול ישיבת הממשלה** י'ג/ש"ט, 6 במאי 1949, אה"מ.

תקופת פעילותו של הגדוד עמדה בסימן עלייה חדה בפעולות המסתננים בגנבות כבלי טלפון וחשמל. הכבלים הגנובים, שהכילו נחושת, הותכו בבת יציקה בארץ ומעבר לגבול, ולאחר מכן נמכרו בשוק השחור. בניסיון לבלום את התופעה ערך הגדוד מבצעים יזומים למניעת הגנבות. צה"ל העריך כי אלו אינם משיגים את מטרותיהם, ובלשון המטכ"ל: "התוצאות בהשוואה להיקף הפעילות עלובות".⁹⁹ הגדוד אף פעל למנוע גנבות של פרי הדר, בייחוד ביד מסינתטיים שהגיעו מקלקיליה, שלחלקם היו פרדסים בשטחה של מדינת ישראל טרום המלחמה. הגדוד זקף לזכותו הצלחות אחדות, אולם במקרים רבים לא הצליחו חייליו ללכוד את המסתננים, ולרוב תוך מנוסתם השאירו את הפרי בשטח.¹⁰⁰ הצלחה רבה יותר התבטאה בסיכול הברחות, ובפעילותו שנערכה גם בתוך הכפרים והערים הערביות שבשטח ישראל נתפס טובין שכלל בדים, סוכר, בעלי חיים ועוד.¹⁰¹ מעת לעת שולבו חיילי הגדוד באכיפת תקנות הממשל הצבאי שהוטלו על אזרחי ישראל הערבים שנועדו להגביל את תנועתם.¹⁰² לשם כך ערך הגדוד מבצעים יזומים לאיתור מפירי עוצר, בעיקר באזור הכפרים בוואדי עארה.¹⁰³ לפעילותו של גדוד 895 התלוו לא מעט חולשות מבצעיות משתי סיבות עיקריות: איכות כוח האדם ומחסור חמור במשאבים שנדרשו לפעילותו.

דוגמה בולטת לחולשה מבצעית שנבעה מאיכות כוח האדם היא בפעילות המשותפת של חיילי הגדוד עם הלגיון הירדני. ב־18 באוגוסט 1950 במסגרת 'הסכם מפקדים מקומיים' בין ישראל לירדן הוסכם בין שתי המדינות לערוך סיורים משותפים לאורך קווי שביתת הנשק.¹⁰⁴ המטכ"ל הטיל את המשימה בין היתר גם על גדוד 895, והיעד שנבחר היה סמוך לאורך הגבול בדגש

99 דוח מודיעין שבועי מס' 12, 6 בספטמבר 1950, א"צ 50/243/1952.

100 ללא ציון המחבר, "נהרג מסתנן בשרון", **דבר**, 3 בדצמבר 1950, עמ' 4; ללא ציון המחבר, "הונסו מסתננים מפרדסי כפר סבא", **מעריב**, 5 בדצמבר 1950, עמ' 4.

101 כך לדוגמה ערך הגדוד מבצע למניעת הברחות בעיר נצרת ב־10 באוקטובר 1950. **דו"ח מבצע מארב (נצרת)**, 10 באוקטובר 1950, א"צ 50/243/1952.

102 על תקנות הממשל הצבאי ראו בהרחבה: שרה אוסצקי-לזר, "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים בעשור הראשון 1948–1958", **המזרח החדש** מ"ג, תשס"ב, עמ' 103–132.

103 דוח מבצע ערה, 15 בספטמבר 1950, א"צ 50/243/1952.

104 על התגבשות ההסכמים בין ישראל לירדן ראו: דוד טל, "הסכם מפקדים מקומיים (ישראל–ירדן) – כישלוננו של ערוץ הידיברות ישיר", **קתדרה** 71, ניסן תשנ"ד, עמ' 116–149.

על אזור קלקיליה שהייתה ידועה כמקום יציאה למסתננים.¹⁰⁵ המשטרה התנגדה נחרצות להחלטה, ומחווה הדעת ששלח סגן המפכ"ל יוסף נחמיאס לסגן הרמטכ"ל אנו למדים כי ההתנגדות נבעה מרמתם המבצעית הירודה של חיילי הגדוד, וכך נכתב:

לא ברורות לי די הצורך המטרות המוצהרות והנסתרות של המשמרות המשותפים והשיטה בה יפעלו. הנני מרגיש חובה להביא לידיעתך את הספקות המקוננים בלב חבריי בפיקוד המשטרה ובליבי אני על התאמתם של אנשי חיל הספר, כפי שראינום בעבודה, לתפקיד זה. פקפוקינו נובעים מרמת משמעתם הירודה של אנשי הגדוד. אי ביטחוננו במהימנותם מבחינה מוסרית והספק אם קיימת בטוראי הממוצע של גדוד הזה הגאווה החיילית והלאומית החשובה כל כך במגע עם צבאות זרים.¹⁰⁶

צה"ל דחה את התנגדות המשטרה, וזו נאלצה בעל כורחה לשלוח חיילים מגדוד 895 לסיורים משותפים עם הלגיון. ב-28 באוגוסט 1950 עלה רכב צבאי על מוקש באזור בית גוברין, והדבר גרם למותם של ארבעה חיילי צה"ל. בתגובה דיווח אל"ם יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, למשטרה כי הסיורים עם הלגיון הופסקו לפרק זמן לא ידוע. לכך הוא הוסיף את התייחסותו לחשש שהביעו קציני המשטרה על אודות ההחלטה לשלב את גדוד 895 בפעילות עם הלגיון: "הערותיכם על החומר האנושי הגרוע בחיל הספר הן נכונות בעיקרן". צה"ל שהביע את אכזבתו מהתנהלותו המבצעית של הגדוד הודיע כי שוב לא יישלחו כוחות מחיל הספר למשימות משותפות עם הלגיון.¹⁰⁷

מחסור בכוח אדם איכותי היה גורם נוסף שהשפיע על הפעילות המבצעית השוטפת. ניתן לחלק את בעלי התפקידים שחסרו לגדוד 895 למילוי המשימות המבצעיות לשתי קבוצות. הראשונה – הקצינים. רק אחד מתוך שלושת מפקדי הפלוגות (פלוגה א') היה בעל רקע צבאי קרבי.¹⁰⁸ השנייה –

¹⁰⁵ מכתב אל"ם יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, אל מפקדת פיקוד המרכז ואל מפקדת צפון ומשטרת ישראל, 18 באוגוסט 1950, א"צ 34/108/1952.

¹⁰⁶ מכתב יוסף נחמיאס, סגן מפכ"ל המשטרה, אל סגן הרמטכ"ל, 23 באוגוסט 1950, א"צ 34/108/1952.

¹⁰⁷ מכתב אל"ם יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, אל המשטרה, 29 באוגוסט 1950, א"צ 34/108/1952.

¹⁰⁸ גיורא, יומן אישי, 27 בפברואר 1950.

חיילים בדרגות הפיקוד הזוטרות. כך דיווח עמוס בן-גוריון, המפקח המחוזי של המשטרה, למפקד "ל סהר": **"לגדוד אין אף מפקד כיתה מוסמך"** [ההדגשה במקור]¹⁰⁹. מחסור ניכר היה גם בסמלי מודיעין. לרשות הגדוד עמד קצין מודיעין שעליו הוטלה המשימה לאסוף מודיעין בגזרת הגדוד שאורכה היה 180 ק"מ. בדו"ח הכוננות המבצעי של נובמבר 1950 כתב שנאן: "יש צורך דחוף בקבלת תגבורת של כוח אדם למילוי תקן סמלי המודיעין מאחר שבאף פלוגה אין אף סמל מודיעין אחד".¹¹⁰

לאיכות כוח האדם היו השלכות ישירות על הפעילות המבצעית, ואלו ניכרו בבעיות משמעת. כך למשל, חוליית מארב שב-14 באוגוסט 1950 ערכה מארב באזור הכפר זרעין שבעמק יזרעאל, עזבה את מיקום המארב שעה לפני מועד סיום המשימה ללא אישור הפיקוד. בעת שנכנסו למחנה העולים הממוקם סמוך לכפר זרעין, השומר שבאותה שעה הופקד לשמור על המעברה, חשש כי מדובר במסתננים ופתח באש לעבר החיילים, וממנה נהרג אחד מהם.¹¹¹ ב-26 בדצמבר 1950 ציין גיורא שנאן ביומנו בקצרה וללא פרטים נוספים כי חייל שהוצב במארב "הפר פקודה", וכתוצאה מכך נהרג חייל שהיה עימו במארב.¹¹² במקרה אחר חייל היכה את מפקדו הקצין בנשקו בעת שהיו במארב. הקצין נפצע קשה והועבר לבית החולים, ומספר חיילים נעצרו לצורכי חקירה.¹¹³

גם המחסור בצידוד, בעיקר כלי רכב ודלק שהספקתם הייתה גם באחריות צה"ל, היה גורם לחולשותיו של החיל. מבחינת חוסרים אלה ניכר כי מצבו של גדוד 895 היה בכי רע, והמצב נבע מכך שצה"ל לא עמד בהתחייבותו לספקם על פי ההסכם שהתגבש בין צה"ל למשטרה. לגדוד 895 יועדו 35 כלי רכב מצה"ל, אולם סופקו לו רק עשרה בלבד – שני ג'יפים ושמונה טנדרים.¹¹⁴ היכולת להפעיל את כלי הרכב ששימשו כלי הניוד העיקרי של

¹⁰⁹ מכתב עמוס בן-גוריון, המפקח המחוזי של משטרת ישראל, אל המפקד"ל, 13 ביולי 1950, א"צ 44/1226/1951 (להלן: מכתב עמוס בן-גוריון).

¹¹⁰ דו"ח כוננות – גדוד חיל הספר 895 לתאריך 3.11.1950, א"צ 114/103/1953.

¹¹¹ מכתב סא"ל גיורא שנאן, מפקד גדוד 895, אל המטכ"ל, 5 בספטמבר 1950, א"צ 50/243/1952.

¹¹² גיורא, יומן אישי, 27 בדצמבר 1950.

¹¹³ שם, 17 ביוני 1950.

¹¹⁴ מכתב עמוס בן-גוריון.

גדוד 895 בפעילותו המבצעית הייתה מוגבלת עקב מחסור בדלק. בכל חודש קיבל הגדוד מצה"ל מחצית מהדלק שנדרש לפעילותו המבצעית, כפי שעולה מהטבלה הזו:

היחידה	הרכב	פעילות	כמות גלוני דלק הנדרשת לפעילות	כמות גלוני דלק בפועל	פער
פלוגה א'	טנדר	מנהלה	160	100	-30%
פלוגה א'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ב'	טנדר	מנהלה	100	100	0
פלוגה ב'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ב'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ג'	טנדר	מנהלה	100	100	0
פלוגה ג'	משא	אספקה	300	300	0
פלוגה ג'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ג'	דודג'	מבצעים	400	200	-50%
פלוגה ג'	ג'יפ	מבצעים	270	135	-50%

טבלה: הקצבת דלק לגדוד 895 למשימות ביטחון שוטף בגבול ירדן¹¹⁵

מפקד הגדוד גיורא שנאן הפנה אצבע מאשימה על המחסור בדלק כלפי צה"ל, וכך כתב ביומנו: "הצבא לא מקיים את התחייבותו למשטרה ולא מצייד את הגדוד. היום שלושה שבועות אשר נמצאים בקו, אין חצי מהרכב, ואין אספקת בנזין מסודרת".¹¹⁶ קצין המודיעין של הגדוד התריע לפני המטכ"ל כי המחסור בדלק מצמצם באופן ניכר את מרחב פעילותו של הגדוד, ובעקבות זאת מקומות רבים נותרים פרוצים בגזרות שעליהן הופקד לשמור.¹¹⁷ לנוכח המחסור הקשה בדלק נאלץ הכוח לבטל משימות סיור ומארבים, וכחלופה לכך נערכו סיורים רגליים בלבד. את מורכבות הבעיה תיאר מפקד פלוגה ב' של גדוד 895: "לרגל שתוק גמור של התחבורה הפלוגתית מסיבת חוסר

¹¹⁵ חלוקת הרכב והקצבת הדלק לגדוד חיל הספר 895, ללא תאריך, א"צ 50/243/1952.

¹¹⁶ שנאן, יומן אישי, 12 ביוני 1950.

¹¹⁷ מכתב סגן צבי שטינהויז, קצין מודיעין גדוד 895, אל המטכ"ל, 23 ביוני 1950, א"צ 50/243/1952.

מכוניות ובנזין, כל הסיורים והמארבים יבוצעו ברגל. מסיבה זאת גם השטח מצומצם".¹¹⁸

המשבר בהספקת הדלק הסדירה הביא להתערבותו הישירה של המפקד סהר, ובמכתב חריף ששיגר לרמטכ"ל יגאל ידן הוא התריע כי אם לגדוד לא ינופקו כלי רכב נוספים וכמות מספקת של דלק לא תוכל המשטרה להמשיך לשמור על הגבולות.¹¹⁹ גם בתחום הצידוד התנער צה"ל מחיל הספר, וכך כתב שנאן ביומנו: "הצבא ממשיך להשתמש ממסירת רכוש ציוד ומסרב לאשר בניית מחנות לחורף".¹²⁰ הבסיסים שבהם שוכנו חיילי הגדוד היו בתנאי תברואה של זוהמה ושל מחלות. פניותיהם של קציני המשטרה לקצין הרפואה של צה"ל לטפל בבעיה נתקלה בהתנגדות בטענה כי חיל הספר כבר אינו שייך לצה"ל.¹²¹

ניכר שקציני המטכ"ל ראו בגדוד 895 כישלון לנוכח מדיניות הירי המדודה והמבוקרת שהוא אימץ כלפי מסתננים. צה"ל אישר לכוחותיו לפתוח באש לעבר מסתננים במקרים אלה: פתיחת אש מצד האויב; פעולות קרבות בכל שעות היממה על ידי פתיחת אש יזומה ללא אזהרה מוקדמת. בבריחת האויב יש לירות באוויר כדי לסמן אזהרה, ובמקרה שהבורח ממשיך במנוסתו, יש לפגוע בו. על נשים ועל ילדים נאסר לפתוח באש.¹²² ואכן, הצבא פעל נגד מסתננים ביד קשה, והוראות הפתיחה באש היו מחמירות ביותר. זאב דרורי כותב כי עם רדת החשכה היו האזורים הסמוכים לגבול "אזורי מוות", וכל דמות שנעה בקרבת הגבול נורתה ללא שאלת סיסמה. אם זוהו הדמויות כנשים או ילדים, על החיילים נאסר כאמור לפתוח באש.¹²³

הביקורת הנוקבת של צה"ל על גדוד 895 משתקפת מדוחות המודיעין של הגדוד שנשלחו למטכ"ל. כך למשל, ב-15 בספטמבר 1950 הציב הגדוד מארב סמוך לכפר עארה, ולמארב נקלעו שישה מסתננים שהוזהרו מפי החיילים להיכנע. אולם הללו לא נענו לקריאת האזהרה והצליחו להימלט מעבר לגבול.

¹¹⁸ סרן שורצברט בנו, מפקד פלוגה ב', אל מפקד משטרת נפת חדרה, 14 ביוני 1950, א"מ ל-2/15.

¹¹⁹ מכתב יחזקאל סהר, המפקד, אל הרמטכ"ל, 14 ביוני 1950, א"צ 19/61/1952.

¹²⁰ שנאן, יומן אישי, 27 ביוני 1950.

¹²¹ מכתב רופא מחוזי של לשכת הבריאות המחוזית אל משטרת נפת חדרה, 11 בספטמבר 1950, א"מ ל-2/13.

¹²² מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 142.

¹²³ דרורי, "צבא וחברה", עמ' 253.

תגובתו של המטכ"ל הייתה "מה פשר האזהרה".¹²⁴ דוגמה נוספת, בליל 15 באוקטובר 1950 סמוך ליישוב בארותיים לכדו כוחות הגדוד שני מסתננים שגנבו חמש פרות. אף שהפעולה המוצלחת הביאה ללכידתם, היא זכתה לביקורת מצד המטכ"ל בזה הנוסח: "הערבים נותרו בחיים – כרגיל".¹²⁵ הדוגמאות הללו הן שתיים מתוך עשרות המופיעות בדוחות המודיעין, והן מלמדות על השוני בין המשטרה ובין צה"ל בתפיסת האיום של ההסתננות. מסיכום כלל פעילות הגדוד עולה כי במהלך פעילותו נהרגו על ידי כוחותיו 19 מסתננים מתוך 400 שנהרגו בשנת 1950.¹²⁶

פירוק חיל הספר

בכל תקופת קיומו של חיל הספר הוא עמד בסימן של ארעיות ושל חוסר ודאות. מיישיבה שהתקיימה ב-24 באוגוסט 1950, שבה נועדו ראש הממשלה דוד בן-גוריון, המפכ"ל יחזקאל סהר וסגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף, מתחוור כי הן על המשטרה והן על צה"ל היה מוסכם שיש לפרק את חיל הספר לאלתר, וכחלופה יש להקים כוח שיטור חדש בחסותה של המשטרה. ניכר כי הסיבה לכך הייתה איכותו הירודה של כוח האדם. כך התבטא בעניין זה המפכ"ל סהר באותה הישיבה: "האנשים והמפקדים של חיל הספר אינם מוצלחים ויש לשלוח את כולם הביתה". סהר הציע לראש הממשלה להקצות תקציב מיוחד למשטרה כדי שזו תקים כוח חדש לשמירת הגבולות. בדעה זו החזיק גם מרדכי מקלף.¹²⁷ כעבור שלושה ימים, ב-27 באוגוסט 1950, הוקמה ועדה מיוחדת במשרד ראש הממשלה, ותפקידה היה להכריע בעתידו של חיל הספר. זו ישבה על המדוכה כחודש ימים, וב-17 בספטמבר היא גיבשה את מסקנותיה לראש הממשלה. העיקרית שבהן הייתה לפרק את חיל הספר ולהטיל את האחריות לשמירת הגבולות על המשטרה.¹²⁸ ראש הממשלה בן-גוריון קיבל את מסקנותיה, וב-22 בספטמבר 1950 כתב

¹²⁴ דוח מודיעין שבועי מס' 14, א"צ 50/243/1952.

¹²⁵ דוח מודיעין שבועי מס' 17, א"צ 50/243/1952.

¹²⁶ הנתונים על אודות מספר המסתננים שנהרגו בידי גדוד 895 נלקחו מדוחות המודיעין של הגדוד, א"צ 50/243/1952. הנתון המוערך על אודות מספר המסתננים שנהרגו בכל שנת 1950 מצוי אצל: מוריס, *מלחמות הגבול*, עמ' 156.

¹²⁷ יומן בן גוריון, 24 באוגוסט 1950, אב"ג.

¹²⁸ שנאן, *יומן אישי*, 27 באוגוסט 1950.

סגל קציני חיל הספר בכינוס קצינים בבסיס בטירה (מחנה 137) יולי 1950 (סגן אלוף גיורא שנאן עומד שלישי מימין) (מקור: אוסף אישי גיורא שנאן; באדיבות מר חגי שנאן).

ביומנו האישי: "החלטתי על מסירת חצי חיל הספר למשטרה להגן על גבולות מפני מסתננים, מברחים ושוודדים".¹²⁹

משנודע לקציני גדוד 895 ולחייליו כי בכוונת הממשלה לפרק את חיל הספר, ביקשו רבים לעזוב ולעבור ליחידות אחרות בצה"ל מחשש לעתידם. כך נכתב בדוח הכוונות המבצעי של הגדוד לחודש ספטמבר 1950: "מעט הקצינים אשר משרתים בחיל גם הם משתדלים למצוא דרכים לעבור לתפקידים מחוץ לחיל הספר. מרבית הקצינים שהתגייסו לחיל הספר התגייסו על מנת לעשות קריירה, ומחת אי הבהירות המוחלטת לעתיד חיל הספר רוצים לעזוב ליחידות מוגדרות ויציבות".¹³⁰ ב-20 בנובמבר 1950 פרסם המטכ"ל צו לפירוק גדוד 896 שבחיל הספר, שעיקר עיסוקו היה כאמור לשמור על מתקני צה"ל שבפיקוד המרכז.¹³¹ ב-7 בינואר 1951 פרסם יצחק רבין, ראש

129 יומן בן גוריון, 22 בספטמבר 1950, אב"ג.

130 דו"ח כוונות - חיל הספר ליום 1.9.1950, א"צ 114/103/1953.

131 רב סרן מ' גולן אל קצין מטה חיל הספר, 20 בנובמבר 1949, א"צ 1388/721/1972.

מחלקת המבצעים במטכ"ל, פקודת היערכות מבצעית לשמירת הגבולות לקראת סגירת גדוד 895. בפקודה נקבע כי על צה"ל להיערך לשמירת הגבול עם ירדן מ־25 בינואר 1951, המועד שנקבע לפירוק הגדוד.¹³²

סיכום

חיל הספר הוקם ופורק על רקע מחלוקת עקרונית שהתגלעה בסיומה של מלחמת העצמאות בין צה"ל ובין המשטרה בשאלה על מי מוטלת האחריות לשמירת הגבולות בעיתות שלום. צה"ל גרס כי אין זה מתפקידו לעסוק בשמירת הגבולות, ועל כן יש להפקיד משימה זו על המשטרה באמצעות חיל הספר. קרוב לוודאי שהימנעותם של קציני צה"ל מסיכול הסתננות וממניעתה לא נבעה מזלזול בחשיבותה של הבעיה. להפך – הם אף העריכו את הסכנות הטמונות בה. השיקול העיקרי שהוביל את צה"ל, ובעיקר את הרמטכ"ל יגאל ידין, להותיר את האחריות לשמירת הגבולות על המשטרה נבע מהרצון להיערך למלחמה נוספת עם מדינות או עם אחת מהן. מנגד, גם המשטרה סירבה לקבל בתחילה תפקיד זה. למעשה, ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון הוא שהכריע בסופו של דבר, ובהעבירו את חיל הספר מצה"ל למשטרה קבע כי הלחימה בהסתננות, לפחות חלקית, תהיה באחריותה.

חוקרים שעסקו בחקר הביטחון השוטף בראשית שנות החמישים טענו כי חיל הספר פורק משום שכשל במשימתו העיקרית. בני מוריס כתב כי חיל זה היה המענה המוסדי העיקרי של הממסד הביטחוני לבעיית ההסתננות, אך הוא לא עמד באתגרים שיועדו לו.¹³³ דוד טל ציין כי חיל הספר לא עמד במשימות שהוגדרו לו.¹³⁴ בפרספקטיבה היסטורית רחבה יותר, וכפי שעולה ממאמר זה, אפשר לתלות את הגורמים לפירוקו של חיל הספר במכלול גורמים. מראשית הקמתו הוא סבל מקשיים רבים. כוח האדם שגויס לשורותיו היה באיכות ירודה, והמשאבים שעמדו לרשותו היו דלים. הסיבות לכך היו אובייקטיביות לנוכח המצב הקשה שבו היה שרוי צה"ל בתום המלחמה. עם זאת אי אפשר להתעלם מהחלטות, שניתן לפקפק בתועלתן, של קציני צה"ל, ובייחוד אלו של הרמטכ"ל יגאל ידין. הללו לא ראו צורך

¹³² אל"ם יעקב פרולוב, ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל, אל מפקדת גדוד 895, 7 בינואר 1950, א"צ 6/137/1953.

¹³³ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 132.

¹³⁴ טל, תפיסת הביטחון השוטף, עמ' 35.

חיוני להשקיע משאבים רבים בחיל הספר משום שהמשימות שהוגדרו לו לא נכללו בראש סדר העדיפויות של צה"ל. יתר על כן, גם לאחר שחיל הספר הועבר למשטרה וכוחותיו הוצבו למשימות ביטחון שוטף בגבול ירדן, בצה"ל המשיכו לראות בו נטע זר, ולא סיפקו לו את הצרכים הבסיסיים הנדרשים לפעילותו, כפי שהוסכם בין המשטרה לצה"ל.

בינואר 1951, לאחר שחיל הספר פורק, הקימה המשטרה כוח חדש לשמירת הגבולות, "פלוגות משמר הגבול". מדובר בשלוש פלוגות שהוצבו באזורים שבו פעל גדוד 895 של חיל הספר. כעבור כשנתיים, ב־26 באפריל 1953, כאשר מספר מקרי ההסתננות הגיע לשיא חסר תקדים, הוקם מג"ב (משמר הגבול) בשלושה גדודים, והוא שימש הזרוע הביצועית של המשטרה בשמירת הגבולות. לאחר כשנה, ב־1 באפריל 1954, במטכ"ל הוחלט להעביר את האחריות הרשמית לביטחון השוטף בגבולות (למעט בגבול מצרים) וביישובי הספר לידי מג"ב, והנימוק הידוע והמוכר היה כי צה"ל צריך להיערך למלחמה הבאה. למעשה, החלטה זו היא שהביאה לסיום המחלוקת שהתגלעה בין צה"ל למשטרה כארבע שנים בנוגע לשאלה מי הגוף שצריך להיות מופקד על שמירת הגבולות.¹³⁵

בסיכומו של דבר, חיל הספר לא נתן את המענה הנדרש לתופעת ההסתננות, וכך גם שילובו של מג"ב בשמירת הגבולות לא הביא לקיצה של תופעת ההסתננות. אפשר לומר כי ניסיון צה"ל להותיר את המאבק בתופעת ההסתננות בידי המשטרה באמצעות כוחות שיטור צבאיים למחצה שהוקמו בה ולהתמקד אך ורק בהיערכות למלחמה האפשרית הבאה עם מדינות ערב, היה שגוי ביסודו. היטיב לבטא זאת ההיסטוריון זאב דרורי:

מפקדי צה"ל טעו בהערכתם כי יוכלו להיפטר מלחימה בהסתננות ולהטיל את העול על חיל הספר ואחר כך על משמר הגבול. טענתם של מפקדי צה"ל, שהמאבק בהסתננות פוגע בייעודו העיקרי של הצבא, בניית הכוח לקראת המערכה הבאה, לא הייתה יכולה להיות קבילה אז, כמו שטענה כזאת לא תהיה קבילה כיום. משימתו של הצבא היא בראש ובראשונה להשכין שקט בגבולות ולהבטיח את ביטחון אזרחיה.¹³⁶

135 יוסף אוחיון, **התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1953–1956, 2019**, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן.

136 דרורי, "צבא וחברה", עמ' 272.